

پارسی سرایان گیلان

از آغاز تا پایان قرن سیزدهم

دکتر هومن یوسف‌نهی

به نام پروردگار

پارسی سرایان گیلان
از آغاز تا پایان قرن سیزدهم

پارسی سرایان گیلان

از آغاز تا پایان قرن سیزدهم

دکتر هومن یوسفدهی

سرشناسنامه: یوسفدهی، هومن ۱۳۴۹ -
عنوان و پدیدآور: پارسی سرایان گیلان از آغاز تا پایان قرن سیزدهم/ هومن یوسفدهی.
 [به سفارش حوزه هنری گیلان]
مشخصات نشر: رشت، فرهنگ‌ایلیا، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری: ۴۶۶ ص.
شابک: ۷- ۵۵۴- ۱۹۰- ۹۶۴- ۹۷۸
موضوع: شاعران ایرانی -- گیلان -- سرگذشتنامه -- متون قدیمی تا قرن ۱۴.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۲ پ ۹ / ۸۴۶۴ PIR
رده‌بندی دیویی: ۱۰۰۹ / ۸ فا ۱
شماره کتابخانه ملی: ۴۸۶۳۹۳۱

● پارسی‌گویان گیلان	● دکتر هومن یوسفدهی
● چاپ نخست: ۱۳۹۷	● شمارگان: هزار نسخه
● شماره نشر: ۶۸۲	● شماره نشر: ۶۸۲
● صفحه‌آرایی: وحید باقری	● حروفچینی و آماده‌سازی: کارگاه نشر فرهنگ‌ایلیا
● همه‌ی حقوق این کتاب محفوظ است.	
● شابک: ۷- ۵۵۴- ۱۹۰- ۹۶۴- ۹۷۸	
● نشر فرهنگ‌ایلیا؛ رشت، خ آزادگان، جنب دبیرستان بهشتی، خ صفایی، خ حاتم، شماره ۴۹	
● تلفن: ۳۳۳۴۴۷۳۳ ۳۳۳۴۴۷۳۲ ۰۱۳-۳۳۳۲۱۸۲۸	● دورنگار: ۰۱۳-۳۳۳۲۱۸۲۸
www.farhangelia.ir	Email: nashreilia@yahoo.com

فهرست

۱۷	پیشگفتار
۱۹	مقدمه
۲۵	مشکلات کار
۲۹	سخن پایانی
۳۱	بخش ۱: نگاهی به تاریخ گیلان
۳۱	قرن‌های یکم تا چهارم
۴۱	قرن‌های پنجم و ششم
۴۳	قرن‌های هفتم و هشتم
۴۵	قرن‌های نهم و دهم
۶۴	قرن یازدهم
۷۰	قرن دوازدهم
۷۴	قرن سیزدهم
۷۹	بخش ۲: شعر فارسی در گیلان
۷۹	نخستین شاعر پارسی‌گوی گیلانی
۸۱	آوازه‌بایی شاعران گیلانی
۸۴	رواج پارسی‌گویی در گیلان
۸۶	قرن طلایی شعر فارسی در گیلان
۹۰	عصر مهاجرت شاعران گیلانی
۹۵	دوران فترت شعر فارسی در گیلان
۹۶	دوره رواج دوباره پارسی‌گویی در گیلان
۹۹	بخش ۳: پارسی‌سرایان گیلان از آغاز تا پایان قرن سیزدهم
۹۹	آبرو گیلانی
۹۹	آذر لاهیجی
۱۰۰	ابراهیم گیلانی
۱۰۲	ابن تاج گیل
۱۰۳	ابوالفتح دوایی
۱۰۳	ابوالفتح گیلانی
۱۰۵	ابوطالب گیلانی
۱۰۶	احسنی لاهیجی
۱۰۷	احمد دیلمی
۱۰۷	احمد گیلانی
۱۰۹	احمد گیلانی دوم
۱۱۹	اسمی رشتی

۱۱۹	اسیری لاهیجی
۱۲۲	اشرف گیلانی
۱۲۲	اطهر رانکوهی
۱۲۳	افضل لاهیجی
۱۲۳	الهی گیلانی
۱۲۴	امین رشتی
۱۲۸	امینای رشتی
۱۲۸	امینای رودسری لاهیجی
۱۲۸	انوار لاهیجی
۱۲۹	اوجی گیلانی
۱۲۹	ایاز طالش
۱۳۰	ایاز منجم
۱۳۱	باقر رشتی
۱۳۲	باقر لاهیجی
۱۳۲	باقر لاهیجی ملاباشی
۱۳۳	بدر لاهیجی
۱۳۵	بصائر رشتی
۱۳۷	بقای لاهیجی
۱۳۷	بلبل گیلانی
۱۳۷	بهای لاهیجی
۱۳۹	بهشتی گیلانی
۱۴۰	بیدل رودباری
۱۴۱	بینا گیلانی
۱۴۲	پرتوی لاهیجی شیرازی
۱۴۴	پیرتاج گیلانی
۱۴۴	تایب گیلانی
۱۴۵	تجلی گیلانی
۱۴۸	ثنایی لاهیجی
۱۴۸	تولدگی گیلانی (← قراری گیلانی)
۱۴۸	جامی گیلانی (← حاجی گیلانی)
۱۴۸	جانی گیلانی (← حیاتی گیلانی)
۱۴۸	جدایی رشتی (← مخفی رشتی)
۱۴۸	جرات گیلانی اورنگ آبادی
۱۵۲	جعفر بیگ لاهیجی
۱۵۳	جمال الدین گیلانی
۱۵۴	جمشید گیلانی
۱۵۶	جنونی گیلانی
۱۵۶	حاجی گیلانی
۱۶۱	حاذق گیلانی فتح پوری

۱۶۵	حالتی گیلانی (← حالی لاهیجی)
۱۶۵	حالی لاهیجی
۱۶۸	حجت تنکابنی
۱۶۸	حزین لاهیجی اصفهانی
۱۷۳	حزینی گیلانی
۱۷۳	حسام گیلانی
۱۷۴	حسن گیلانی اول
۱۷۵	حسن گیلانی دوم
۱۷۵	حسن موبینه‌دوز گیلانی
۱۷۶	حسن گیلانی دیلمانی
۱۷۶	حسین گیلانی لنبانی
۱۷۷	حشمتی رشتی گیلانی
۱۷۸	حکیم لاهیجی (← عطار د لاهیجی)
۱۷۸	حمیرای طالش
۱۷۸	حیاتی گیلانی
۱۸۶	حیران رشتی
۱۸۷	خاوری گیلانی (← تجلی گیلانی)
۱۸۷	خدیو گیلانی
۱۹۰	خلیل رشتی
۱۹۰	خلیل بیگ لاهیجی
۱۹۱	خواجه جهان گیلانی
۱۹۳	خیالی گیلانی (← حیاتی گیلانی)
۱۹۳	دانش رشتی گیلانی
۱۹۵	دانش گیلانی بیدآبادی
۱۹۶	دخلی گیلانی (← دخیلی گیلانی)
۱۹۶	دخیلی گیلانی
۱۹۷	دوایی لاهیجی گیلانی
۲۰۰	راضی گیلانی (← زاری گیلانی)
۲۰۰	راغب گیلانی (← وحدت گیلانی، حکیم عبدالله)
۲۰۱	راغب لاهیجی
۲۰۱	رافع لاهیجی
۲۰۲	راهب گیلانی
۲۰۲	رحمی لاهیجی
۲۰۳	رسای گیلانی
۲۰۳	رشدی رستمدراری رشتی
۲۰۴	رضا کیا گیلانی
۲۰۵	رضا گیلانی اصفهانی
۲۰۷	رضایی رشتی
۲۰۷	رضی لاهیجانی

۲۰۸.....	رفیعیای گیلانی.....
۲۰۸.....	رقال گیلانی (← صغیر لاهیجی).....
۲۰۸.....	زاری گیلانی.....
۲۰۹.....	زاهد گیلانی.....
۲۱۰.....	زاهد گیلانی ثانی.....
۲۱۱.....	زلالی گیلانی.....
۲۱۱.....	زمانی لاهیجی.....
۲۱۱.....	زینی لاهیجی گیلانی.....
۲۱۲.....	سالکی رشتی.....
۲۱۲.....	سدید گیلانی (← الهی گیلانی).....
۲۱۲.....	سرود رشتی (← سرور رشتی).....
۲۱۲.....	سرور رشتی.....
۲۱۳.....	سرورالدین لاهیجی.....
۲۱۴.....	سعد گیلانی.....
۲۱۴.....	سعیدای گیلانی.....
۲۱۶.....	سعیدای لاهیجی.....
۲۱۷.....	سلیمان رودسری.....
۲۱۷.....	سید رشتی.....
۲۱۸.....	سید لاهیجی گیلانی.....
۲۱۹.....	سیدای گیلانی.....
۲۱۹.....	شاهدا لاهیجی.....
۲۲۰.....	شرعی گیلانی.....
۲۲۰.....	شجاع گیلانی.....
۲۲۱.....	شفیع لاهیجی گیلانی.....
۲۲۲.....	شمس لاهیجی (← شمس‌الدین معلّم لاهیجی گیلانی).....
۲۲۲.....	شمس‌الدین لاهیجی گیلانی.....
۲۲۳.....	شهودی لاهیجی.....
۲۲۳.....	شهیدا لاهیجی.....
۲۲۵.....	شیدا لاهیجی.....
۲۲۵.....	شیرین گیلانی.....
۲۲۵.....	صابر لاهیجی.....
۲۲۶.....	صبوری رشتی.....
۲۲۷.....	صبوری ماسوله‌ای.....
۲۲۷.....	صدر گیلانی.....
۲۲۸.....	صدر لاهیجی.....
۲۲۸.....	صدرای گیلانی (← بینا گیلانی).....
۲۲۸.....	صفی رشتی.....
۲۲۹.....	صغیر لاهیجی.....
۲۳۰.....	صنعی گیلانی (← صفی رشتی).....

۲۳۱	ضیاء لاهیجی
۲۳۱	ضیائی گسگری
۲۳۲	طالب گیلانی
۲۳۵	طالع رشتی گیلانی
۲۳۶	طاير آستارایی
۲۳۷	طرزی لاهیجی گیلانی
۲۳۸	طفیلی لاهیجی
۲۴۱	ظریف لاهیجی
۲۴۱	ظهیر لاهیجی
۲۴۳	عارف گیلانی
۲۴۳	عارف لاهیجی
۲۴۵	عاشق گیلانی
۲۴۶	عاصی گیلانی اصفهانی
۲۴۸	عاکفی لاهیجانی گیلانی
۲۴۸	عالی گیلانی
۲۵۰	عبد منجم گیلانی
۲۵۰	عید گیلانی
۲۵۱	عبدالسلام گیلانی
۲۵۲	عبدالغفور بیگ گیلانی
۲۵۲	عبدالله گیلانی
۲۵۳	عبدالوحدید سالک دهی
۲۵۳	عبدی رشتی گیلانی
۲۵۴	عرضی لاهیجی (← عزّی لاهیجی)
۲۵۴	عرفی لاهیجی (← عرضی لاهیجی)
۲۵۴	عزّمی لاهیجی (← عزّی لاهیجی)
۲۵۴	عزّی رشتی
۲۵۵	عزّی لاهیجی
۲۵۶	عزیز لاهیجی
۲۵۷	عشرتی گیلانی
۲۵۷	عطارد لاهیجی
۲۵۹	عطایی گیلانی
۲۵۹	عطری گیلانی
۲۵۹	علاجی گیلانی
۲۶۰	علوی گیلانی
۲۶۰	علی رشتی
۲۶۲	علی فومنی گیلانی
۲۶۳	علی گیلانی
۲۶۴	علی بیگ رشتی
۲۶۵	عمید دپلمی

۲۶۷ عنایت بهله‌دوز لاهیجی
۲۶۸ عنایت زرگر لاهیجی
۲۶۸ عندلیب لاهیجی
۲۷۰ غباری گیلانی
۲۷۱ غنی لاهیجی
۲۷۱ فاتح گیلانی
۲۷۹ فارغ رودسری گیلانی
۲۸۰ فاضلی رشتی
۲۸۱ فانی گیلانی (← قدسی گیلانی، مصطفی)
۲۸۱ فایز لاهیجی قمی
۲۸۲ فایض گیلانی
۲۸۳ فایض لاهیجی قمی
۲۸۴ فایق لاهیجی
۲۸۵ فدایی لاهیجی شیرازی
۲۸۹ فروغ سراوانی
۲۹۰ فریبی رشتی
۲۹۱ فغفور لاهیجی
۲۹۵ فکرت گیلانی
۲۹۵ فکری گیلانی
۲۹۸ فنایی لاهیجی گیلانی
۲۹۸ فیاض لاهیجی
۳۰۲ قابل رشتی (← حیران رشتی)
۳۰۲ قابوس زیاری
۳۰۳ قاری لاهیجی
۳۰۵ قاسم لاهیجی شیرازی
۳۰۵ قامتی گیلانی
۳۰۶ قایلی گیلانی
۳۰۷ قدسی رشتی
۳۰۷ قدسی گیلانی بروجی
۳۰۸ قدسی گیلانی
۳۰۹ قدیمی گیلانی
۳۱۰ قراری گیلانی
۳۱۶ قربی لاهیجی گیلانی
۳۱۸ قطب لاهیجی
۳۱۹ کافی گیلانی (← کامی لاهیجی)
۳۲۰ کامی لاهیجی گیلانی
۳۲۳ کلیمی گیلانی
۳۲۳ کمال گیلانی
۳۲۳ کمالی گیلانی

۳۲۳	کیکوس زیاری
۳۲۸	لقای لاهیجی
۳۲۸	لیلا بهشتی
۳۲۹	ماکان کاکا اشکوری
۳۳۰	ماهر رشتی گیلانی
۳۳۱	ماه‌تی‌تی کهدمی
۳۳۲	مایلی رشتی
۳۳۲	مجازی لاهیجی
۳۳۳	مجد گیلانی
۳۳۳	مجرم لاهیجی
۳۳۴	محسنای گیلانی
۳۳۴	محمد رشتی
۳۳۵	محمد گیلانی
۳۳۶	محمد سروقد گیلانی
۳۳۶	محمدباقر رودسری
۳۳۶	محمدباقر شفتی
۳۳۷	محمدحسین گیلانی
۳۳۷	محمدشفیع رشتی
۳۳۷	محمدصادق مسگر گیلانی
۳۳۸	محمدصالح گیلانی
۳۴۰	محمدعلی رشتی
۳۴۲	محمدعلی گیلانی (← علی فومنی)
۳۴۲	محمود پسیخانی (← نعیمی پسیخانی)
۳۴۲	محمود گیلانی
۳۴۲	محمود گیلانی شیوه‌زانی
۳۴۳	محمود لاهیجی
۳۴۳	محمود لنگرودی
۳۴۴	محبی گیلانی
۳۴۶	مختار رشتی
۳۴۶	مخفی رشتی
۳۴۷	مسیح لاهیجی
۳۴۹	معلم لاهیجی (← شمس‌الدین معلم لاهیجی گیلانی)
۳۴۹	معنی لاهیجی گیلانی
۳۵۰	مفتی لاهیجی
۳۵۰	مفید لاهیجی
۳۵۱	مقیمای رشتی
۳۵۱	ملک گیلانی
۳۵۲	موجی رشتی
۳۵۲	مهدی گیلانی اصفهانی

۳۵۲	ناجی لاهیجی
۳۵۳	نادم لاهیجی گیلانی
۳۵۹	ناصر دیلمی گیلانی
۳۶۰	ناطق رشتی ← امین رشتی
۳۶۰	ناظر گیلانی
۳۶۰	ناقد گیلانی
۳۶۱	نامی لنگرودی
۳۶۱	نثری گیلانی
۳۶۱	نجاتی رشتی گیلانی
۳۶۵	نجم گیلانی
۳۶۵	ندایی گیلانی
۳۶۷	ندیم گیلانی
۳۶۸	نزاری گیلانی (← فراری گیلانی)
۳۶۸	نصرت طالشی
۳۷۰	نصرتی گیلانی
۳۷۰	نصیبی گیلانی
۳۷۷	نصیرای تنکابنی
۳۷۷	نصیری گیلانی
۳۷۸	نعمت رشتی
۳۷۸	نعیمی پسیخانی
۳۷۹	نور گیلانی
۳۷۹	نویدی گیلانی
۳۸۰	وائق رشتی
۳۸۰	واصل لاهیجی
۳۸۳	وحدت رشتی
۳۸۶	وحدت لاهیجی
۳۸۸	وحدت گیلانی قمی
۳۹۰	وحید لاهیجی
۳۹۰	وہاج گیلانی
۳۹۰	هاشم گیلانی
۳۹۱	هاشمی دارالمرزى
۳۹۱	همام گیلانی
۳۹۲	یحیی لاهیجی کاشانی
۳۹۹	یقینی لاهیجی
۴۰۵	یوسف لاهیجی (← ضیاء لاهیجی)
۴۰۷	پیوست ۱: معرفی چند شخصیت گیلانی
۴۰۷	محمد گیلانی
۴۰۷	محمدقاسم گیلانی
۴۰۸	محمدنفس لاهیجی
۴۰۹	ولی طالش

۴۱۰ پیوست ۲: شرح حال شعرای دیلمی
۴۱۰ احمد طالقانی دیلمی
۴۱۱ الهی دیلمی
۴۱۱ بهرام‌بیگ دیلمی
۴۱۱ جمشیدبیگ دیلمی
۴۱۱ شاه میر دیلمی
۴۱۲ صدر دیلمی
۴۱۲ عبدالباقی دیلمی
۴۱۲ عنایت‌الله دیلمی (اول)
۴۱۳ عنایت‌الله دیلمی (دوم)
۴۱۳ فتوحی دیلمی
۴۱۳ قاسم دیلمی
۴۱۴ قاضی دیلمی
۴۱۴ کریم دیلمی
۴۱۵ کمال دیلمی
۴۱۵ محمود دیلمی
۴۱۶ مولانا دیلمی
۴۱۶ میرک دیلمی
۴۱۷ هادی دیلمی
۴۱۸ پیوست ۳: نمونه‌هایی از آثار شاعران خوشنویس
۴۳۰ منابع
۴۳۷ نمایه

یادداشت حوزه هنری گیلان

آثاری که در چند دهه گذشته بر اثر کاوش‌های باستان‌شناسی در گیلان به دست آمده، نشان می‌دهد که در این سرزمین دست‌کم چند هزار سال تمدن وجود داشته است؛ تمدن‌هایی که مظاهر آن در قالب اشیاء باستانی به دست ما رسیده است، اما تقریباً هیچ دیوان شعری که نشانگر حضور شاعران برجسته در این سرزمین باشد، در دست نیست. حتی دیوان شرفشاه دولایی، شاعر بزرگ گیلکی سرا در کتابخانه‌ای در بخارست یافت شده است و دیوان آثار بزرگانی چون حزین لاهیجی، اسیری لاهیجی، فیاض لاهیجی و... نیز در گیلان به دست نیامده است. شاید فرهنگ عمدتاً روستائینی حاکم در گیلان پس از اسلام که تا چند قرن شکل‌گیری شهرهای بزرگ را کمتر در آن سراغ داریم، یکی از دلایل مهاجرت شاعران از این سرزمین باشد. و شاید آنان که در این سرزمین زیسته‌اند، آثارشان به واسطه شرایط اقلیمی از گزند طبیعت در امان نمانده باشد، با این حال کم نیستند شاعرانی که آثاری از آنان در تذکره‌های مختلف باقی مانده یا دیوان آنها در سرزمینی دیگر به دست آمده است.

ضرورت گردآوری تاریخ ادبیات این سرزمین برکسی پوشیده نیست، با همین نگرش بود که پیش از انتشار این اثر زنده‌یاد سیدمحمد عباسیه‌کهن شاعر اندیشمند این سرزمین کتابی با عنوان «تذکره شاعران گیلان» را به نگارش درآورد، اما متأسفانه فرصت نیافت که اطلاعات آن را کامل کند.

اما کتاب «پارسی‌سرایان گیلان؛ از آغاز تا قرن سیزدهم» که پیش روی شماست، با دقت و وسواس فراوان و کوشش چندین‌ساله، توسط دکتر هومن یوسفدهی، پژوهشگر ارجمند این خطه به ثمر نشسته است تا سرزمین ما گیلان، شاعران دیار خود را بیش از گذشته بشناسد.

حوزه هنری گیلان ضمن سپاس از این پژوهشگر گرانقدر و ناشر محترم، این کتاب را به همه دوستداران فرهنگ و ادب این سرزمین تقدیم می‌کند.

نشانی اینترنتی
www.artguilan.ir

artguilan

مرکز پخش
۰۱۳ - ۳۳۳۴۵۵۷۱

۳۳۳۶۵۵۲۴

تقدیم به روح بلند پدرم

شادروان حاج حسن یوسفدهی

پیش‌گفتار

گیلان، تاج زمرّدنشان ایران، خاستگاه مردان و زنانی است که قرن‌هاست با هوش بسیار و ذوق سرشار خود بر گنجینه علم و ادب و هنر و صنعت این مرز و بوم افزوده‌اند ولی قدر و منزلت‌شان چنان که باید شناخته نشده و میراث گران‌قدرشان چنان که شاید دیده نشده است. این وظیفه فرزندان گیلان است که پاسدار میراث نیاکان خود باشند و آثار ارزشمندشان را از مخازن کتابخانه‌ها برون آورند و با تصحیح شایسته به زیور طبع بیاریند. این کاری است که از عهده فرد خارج است و نیازمند تلاش آگاهانه و همت جانانه اولیای امور و استادان دانشگاه بویژه در دانشگاه‌های گیلان است که با برنامه و آگاهانه هدایت جریان علمی تصحیح دستنوشته آثار دانشوران و ادبا و شعرای گیلانی و پژوهش درباره آثار را در دستور کار قرار دهند.

از سال‌ها پیش یکی از دغدغه‌های نگارنده معرفی کامل بزرگان شعر و ادب گیلان و آثار آنان بود؛ ولی دست ما کوتاه و خرما بر نخیل. زیرا بر اهل فضل پوشیده نیست که نگارش کتابی جامع و کامل درباره ادبیات فارسی در گیلان و شناسایی و معرفی آثار گیلانیان، مستلزم مطالعه دقیق، درازدامن و گروهی است و تا آن زمان هرکاری در این زمینه به صورت انفرادی و به استناد اندک منابع موجود صورت پذیرد، ابتر و ناقص خواهد بود. امید است انتشار این کتاب که به «شاعران پارسی‌گوی گیلان از آغاز تا پایان قرن سیزدهم» اختصاص دارد و حاصل سال‌ها پژوهش و یادداشت‌برداری نگارنده است، باب تازه‌ای را در پژوهش‌های مربوط به ادبیات فارسی در گیلان بگشاید و پژوهشگران گیلانی و غیرگیلانی هریک در حوزه تخصصی خود به اصلاح، تکمیل و نقد آن بپردازند؛ تا انشاءالله آیندگان بتوانند به تألیف تاریخ کامل و دقیق ادبیات فارسی در گیلان دست یازند که خود مقدمه تدوین و تألیف تاریخ جامع و کامل ادبیات در ایران خواهد بود.

مقدمه

نخستین حکومت مقتدر و مستقل در سرزمین‌های جنوب دریای هیرکانا یا کاسپی که امروزه دریای خزر خوانده می‌شود، در سال ۳۳۳ قبل از میلاد مسیح با عنوان پتسخوارگر تشکیل شد و قلمرو آن تمامی مناطق شمالی ایران از جمله گیل، دیلم، رویان، تپورستان (تبرستان) و جرجان بود. حکومت پتسخوارگر گاه با سلسله‌های پادشاهی ایران در صلح و آشتی و گاه در جنگ و دشمنی بود و با گذشت زمان، حکومتی تحت امر و خراج‌گزار سلسله‌های پادشاهی ایران شد؛ تاجایی که در دوره ساسانی فرمان حکومت پتسخوارگر را شاهان ایران صادر می‌کردند.

متأسفانه اطلاعات زیادی از وضع حکومت و تاریخ پادشاهی پتسخوارگر در دست نیست و آنچه هست مربوط به نقش آن در تاریخ حکومت‌های مرکزی فلات ایران است و توسط تاریخ‌نگاران این حکومت‌ها به ما رسیده است. اطلاعات ما درباره جغرافیای تاریخی این منطقه هم اندک است. قدیمی‌ترین اطلاعات ما در این باره مأخوذ از آثار تألیف شده در نیمه دوم قرن سوم است. به واقع گیلان در سه قرن نخست پس از اسلام حساب خود را از جهان اسلام جدا کرده بود و فقط معدودی از سرداران دلاور گیلانی در نبردهای بزرگ و مهم در گستره ایران بزرگ شرکت داشتند. دیواری که طبیعت گرداگرد گیلان کشیده بود و مقاومت دیلمیان و گیلانیان در برابر مهاجمان، موجب شده بود که مسلمانان اطلاعات کمی از درون گیلان داشته باشند. این بی‌خبری و بی‌اطلاعی تا مدت‌ها ادامه یافت. نخستین گزارش‌ها از داخل گیلان نیز از منابعی چون نقل شفاهی مسافران، اسناد مالی مربوط به باج و خراج مناطق یا اسناد مربوط به تشکیلات برید (نامه‌رسانی) فراهم آمده است و نویسندگان آنها خود به سرزمین‌های جنوب دریای خزر سفر نکرده بودند. به همین دلیل اطلاعات این نوشته‌ها ناقص و در بیشتر موارد غیرواقعی است.

برای مثال عبدالله بن عبدالله بن خردادبه صاحب «المسالک و الممالک» (تألیف حدود ۲۳۱ق) که پدرش عبدالله بن خردادبه در سال ۲۰۱ق در تبرستان حکومت داشت و از طرف خلیفه عباسی به دیلمان لشکر کشید و خود او رئیس سازمان برید در ایالت جبال بود، تمامی مناطق شمالی سرزمین‌های اسلامی از آذربایجان و ارمنستان تا تبرستان و ری و دماوند را جری نامیده است. از جمله جاهایی که او به‌طور مغشوش و بدون تفکیک از نظر سرزمین، منطقه، شهر و آبادی نام می‌برد و مربوط به سرزمین‌های جنوب دریای کاسپی (بدشوارجر، پتسخوارگر) هستند، عبارتند از: ولایات و مناطق تبرستان، گیلان، رویان و دماوند (و بدون ذکر دیلم یا دیلمان) و شهرها و آبادی‌های شلنبه، ری، آمل، ساریه (= ساری)، شالوس (= چالوس)، لارز، شرز، طمیس (= تمیشه)، دهستان، کلار، بیر، طلیسان (= طالشان).^۱

بعد از ابن خردادبه، ابن‌رسته اصفهانی صاحب الاعلاق‌النقیسه (تألیف حدود ۲۹۰ق) فقط از تبرستان و رویان و دیلم سخن می‌گوید و نامی از گیلان نمی‌برد. طبق نوشته او در شرق تبرستان جرجان و قومس، در جنوب آن بخش‌هایی از قومس و ری و در غرب آن دیلم و در شمال آن دریا قرار دارد و مرکز آن آمل است و شهرها و آبادی‌های مهم آن عبارتند از: استراباد، طمیس (تمیشه)، ساری، مامطیر (بابلسر امروزی)، تُرنجه، روبست، میله، مرار کدیه (هزارجریب کده)، مهروان، تمار، ناتل، شالوس (چالوس)، رویان و کلار. ولی کمی پیشتر به درستی متذکر می‌شود که رویان منطقه‌ای جداگانه است و جزو تبرستان نیست و مرکز آن کُجَه (کجور) است و قرای دیگر آن عبارتند از: کبیره و مُزن.^۲

جزئیات بیشتر درباره این مناطق تقریباً هشتاد سال پس از تألیف اعلاق‌النقیسه و از طریق کتاب «حدودالعالم من المشرق الی المغرب» (تألیف حدود ۳۷۲ق) به ما رسیده است. اما صاحب این کتاب نیز از سرزمین‌های جنوب دریای کاسپی تحت عنوان ناحیت دیالم و دیلمان یاد کرده است و اطلاعات مربوط به مناطق را با شهرها درآمیخته است.^۳ ولی از مجموع اطلاعات این سه کتاب آنچه امروزه می‌دانیم، سرزمین‌های جنوب دریای خزر در نیمه دوم قرن چهارم شامل نواحی و شهرها و قرای ذیل بوده است که اکنون محل بسیاری از آنها برای ما ناشناخته است:

الف) ناحیه گرگان: شرقی‌ترین ناحیه جنوب دریای خزر به مرکزیت شهر گرگان و دارای شهرها و آبادی‌های دهستان، فراو، استراباد و بندر آبسکن؛

۱. نک: ابن خردادبه، مسالک و ممالک، ۱۲۰-۱۲۳

۲. نک: ابن‌رسته، الاعلاق‌النقیسه، ۱۷۶-۱۷۸

۳. برای آگاهی بیشتر نک: حدودالعالم، ۱۴۳-۱۵۰

ب) ناحیه تبرستان: وسیعترین ناحیه جنوب دریای خزر واقع بین گرگان و رویان به مرکزیت آمل و دارای شهرها و آبادی‌های همیشه (طمیس، طمیسه، بهشهر امروزی)، لمراسک، ساری، بندر الهم، مامطیر، ترجی، ترنجه، میله، روبست، هزارجریب، مهروان، تمّار؛

پ) ناحیه رویان^۱: ناحیه‌ای نسبتاً کوچک در غرب تبرستان به مرکزیت چالوس دارای شهرک‌های کجور (کچه، کچو، کجو)، ناتل، کلار، کیره و مزن؛

ت) ناحیه دیلمان: واقع بین رویان و گیلان به مرکزیت هوسم شامل لترا، وارپوا، لنکا، مرد، جالک رود، کرک رود، دینار رود، جوداهنجان، پیلان رودبار، وستان، شیر (شرز)، پژم و لارز در میان کوه؛

ث) ناحیه گیلان: ناحیه‌ای بین دیلمان و آذربایجان و شامل دو منطقه در طرفین سپیدرود به نام‌های بیه‌پیش و بیه‌پس. بیه‌پیش شامل لافجان (لاهیجان، لاهیجان)، میالفجان، کشکجان، برفجان، داخل، تجن، جمه (جمه) و بیه‌پس شامل حانکچال، ننک، کوتم (کهدم)، سراوان، پیلمان شهر، رشت، تولیم (تولم)، دولاب، کهن رود، استراب، خانبلی، بیر و طیلسان (طالشان).

قلمرو شاهان پتسخوارگر گاهی شامل نواحی جنوب رشته کوه البرز هم می‌شد؛ از جمله ناحیه قومس به مرکزیت دامغان دارای شهرهای بسطام و سمنان، ناحیه دماوند دارای شهرهای دیمه (ویمه) و شلنبه (در اطراف کوه دماوند)، کوه قارن، پریم، سامار (شامار) و نیز بخش‌هایی از ناحیه جبال از جمله ری و قزوین.

نواحی قرارگرفته بین رشته‌کوه البرز و دریای کاسپی به جهت آب و هوای معتدل و بارانی دارای کشتزارهای بسیار و مردمانی تندرست، خوب‌صورت و مهمان‌دوست بود که طعام آنها غالباً نان برنجی و ماهی و لیترو میوه‌های مرغوب بود. محصولات این سرزمین که در نقاط دیگر ایران آوازه‌ای داشتند، عبارت بودند از: انواع ماهی، برنج، نارنج، ترنج و دیگر میوه‌ها، جاروب و نیشکر، گیاهان دارویی، انواع فرش و گلیم و حصیر و جانماز، انواع پارچه‌های ابریشمی و پشمی و کسانی تک‌رنگ و رنگارنگ و زربفت با نام‌های گوناگون، آهن و سرمه، آلات چوبی مثل کفچه، شانیه، کاسه و... . غالب مردم این نواحی به کشاورزی، بازرگانی و سپاهی‌گری اشتغال داشتند.

آیا می‌توان پذیرفت که پادشاهی پتسخوارگر با چنین قلمرو گسترده، آباد، زیبا و پر نعمتی فاقد فرهنگ و مدنیت، تاریخ و تاریخ‌نگاری، شعر و ادبیات و نظام اداری و آموزشی بوده باشد؟ بی‌شک پاسخ این سؤال منفی است. می‌توان تصوّر کرد که تمرکز و تراکم جمعیت در مناطق جنوبی دریای کاسپی کم بوده و مردمان در خانه‌مزرعه و خانه‌باغ‌ها و در آبادی‌های نزدیک به هم می‌زیستند. فراوانی

۱. نویسنده حدودالعالم رودان نوشته که تصحیف رویان است.

نعمت در جنگل و دریا و دشت، وجود دریا و رودخانه‌ها و نهرهای فراوان و از همه مهم‌تر امنیت ناشی از نفوذناپذیری و فراهم بودن نیازهای زندگی برای همگان، این امکان را به مردمان این مناطق می‌داد که به صورت پراکنده زندگی کنند و نیازی نداشتند مانند ساکنان فلات ایران در کنار رودخانه‌ها به صورت متمرکز زندگی کنند. ولی منطقاً وقتی جغرافی‌نویسان از میان صدها روستا و آبادی از چند ناحیه خاص نام می‌برند که خود دارای روستاهای تابعه بودند، بدیهی است که برای آنها مرکزیت مدنی قائل بودند و به عقیده نگارنده می‌توان از آنها با تعبیر شهرهای سبز یاد کرد. شهرهای سبز به دو ویژگی دیگر هم شناخته می‌شدند: یکی داشتن حاکم و امیر محلی و دیگری داشتن منبر. به زعم نگارنده تأکید کتاب‌های جغرافیایی بر صاحب منبر بودن این مراکز عمده، صرفاً به معنی وجود مسجد در آنها نیست؛ بلکه به منزله حضور حاکم شرع در کنار حاکم محلی است که علاوه بر مرکزیت سیاسی، به آنها مرکزیت علمی و دینی و مرجعیت رسیدگی به دعاوی و ثبت مالکیت و معاملات می‌بخشید که ملازم مدنیت و شهرنشینی است.

همچنین به دلایل زیر سرزمین‌های جنوب دریای کاسپی، جمعیت قابل توجهی هم داشتند:

- پهنه پتسخوارگر همیشه دارای حاکمان کوچک و بزرگ محلی بود که هر یک به نسبت اقتدارشان چندصد تا چند هزار نفر نیروی نظامی تحت امر داشتند و پشتوانه‌ای قوی برای فرمانروای پتسخوارگر و شاهان ایران و مناطق اطراف بودند؛ هرچند که محتمل است، گزارش‌ها از تعداد سپاهیان گیل و دیلم، تا حدودی نامعتبر و مبالغه‌آمیز باشد.

- منطقی‌سازماندهی و حفظ و تغذیه این نیروهای نظامی نیازمند مشاغل و نیروهای پشتیبان دیگری بود که خود هزاران نفر را شامل می‌شده؛ هرچند به یقین بخش عمده این امور بر عهده زنان و نوجوانان و پیران بوده است.

- قطعاً تعداد زنان و فرزندان و پیران و غیرنظامیان (کشاورزان، ماهیگیران، صنعتگران) به مراتب بیش از گروه‌های یادشده بوده است؛ هرچند تردیدی نیست که عموماً سپاهیان، برآمده از همان محیط‌های کشاورزی و ماهیگیری و صنعتی بودند. ابن‌اثیر از قول قاصدی که مرداوچ پس از قدرت یافتن نزد برادرش فرستاده، آورده است که او زمانی به وشمگیر رسید که با پای برهنه و شلوار وصله‌دار و ژنده سرگرم کاشت برنج بود.^۱

- به نسبت آبادی و فراوانی نعمت و شغل غالب (کشاورزی و دامداری) بدیهی است که نرخ زاد و ولد در این مناطق هم باید بالا بوده باشد؛ هرچند که عوامل کاهنده جمعیت از جمله جنگ‌های پیایی و بیمارهای کشنده و مخاطرات طبیعی را نباید نادیده گرفت.

با تمام آنچه گفته شد، آیا می‌توان پذیرفت که در محدوده وسیع و پرجمعیت حکومت پتشیخوارگر که زیرمجموعه پادشاهی ساسانی بوده و پس از آمدن تازیان چند قرن مستقل و محفوظ مانده، هیچ ساختار اداری و ارتباطی منظم وجود نداشته است که لازمه آن دفتر و دیوان و نامه و چاپار و آموزش باشد؟ می‌توان باور کرد که این جمعیت انسانی، ذوق و عواطف و احساسات خود را به صورت شعر و ادبیات و هنر بروز نداده باشند؟ می‌توان تصور کرد این جمعیت متنعم هیچگونه نوآوری در ابزار و لوازم کار و زندگی و صنعت نداشته‌اند تا در پی آن صنعت شکل بگیرد؟

حال این سؤال پیش می‌آید که چرا هیچ متن تاریخی و ادبی از این حکومت چندصد ساله به ما نرسیده است؟ قطعاً نخستین پاسخ صحیح، استمرار نظام طبقاتی عصر ساسانی در پتشیخوارگر و گیلان پیش از اسلام است که داشتن دانش و سواد را مختص طبقات ممتاز جامعه می‌دانست. این ساختار اجتماعی و سیاسی موجب شده بود که سنت انتقال علوم و فنون و حتی ادبیات در ایران، شفاهی باشد. نمونه‌هایی از این سنت در بخش فنون و مهارت‌ها تا امروز هم باقی است. تا چند دهه پیش کمترین اثر مکتوب را در موضوع هنرها و صنایع دستی داشتیم و هنوز درباره بسیاری از صنایع دستی متن آموزشی مکتوب نداریم و همچنان این صنایع به صورت استاد-شاگردی ادامه حیات می‌دهند و تعدادی هم از بین رفته‌اند.

پاسخ محتمل دیگر به سؤال مقدر، نابودی مدارک و کتب موجود در این سرزمین‌ها توسط مسلمانان فاتح پس از استیلا بر ایالات شمالی ایران است. هرچند این پاسخ محتمل است؛ ولی اینکه تمامی آثار موجود به یکباره محو و نابود شده باشد، امری بسیار بعید است. زیرا مشابه همین اتفاق در حمله اعراب به نواحی مرکزی و شمال شرقی ایران روی داد؛ اما اینگونه نبوده که تمامی آثار در این حملات از بین رفته باشد و هیچ خبر و اطلاعی از وضع زندگی و سیاست و حکومت در ایران پیش از اسلام نداشته باشیم. برعکس، معدودی از متون پهلوی، پارسی و اوستایی و بخصوص برگردان‌های عربی تعداد دیگری از آنها بر جای مانده که حاوی اطلاعات ارزشمند و فراوانی از کار و کردار ایرانیان پیش از اسلام است. خط و زبان و گویش‌های پهلوی هم تا حدود قرن پنجم از میان نرفت و همچنان مورد استفاده ایرانیان مسلمان و غیرمسلمان بود.^۱

دلیل دیگری که برای فقدان آثار مکتوب در سرزمین‌های جنوب دریای کاسپی می‌توان برشمرد، رواج زبانی متفاوت از مناطق دیگر ایران در این نواحی است و متونی هم که احتمالاً به این زبان و گویش‌های آن نوشته شده، به تدریج بر اثر تغییر دین، حکومت، خط و آموزش منسوخ و بر اثر رطوبت و شرایط آب و هوایی نابود شده و همانند زبان گیلکی فقط ادبیات شفاهی آن باقی مانده

است. شیرویه بن شهردار که یکی از کهن‌ترین گزارش‌ها را دربارهٔ زبان‌های ایرانیان به دست داده است، می‌گوید شهرهای پهلویان (پهلوی‌زبانان) هفت تاست: همدان، ماسبدان، قم، ماه بصره، حمیره، ماه کوفه و کرمانشاه است و ری و اصفهان و قومس و تبرستان و خراسان و سجستان و کرمان و مکران و قزوین و دیلم و طالقان از شهرهای پهلویان نیست^۱ و طبعاً گیلان هم در شمار گروه اخیر قرار داشته است. زیرا گیلکی بسیار به لهجهٔ تبری و قومسی نزدیک است. برای مثال در تبرستان و قومس می‌گفتند: «هده» (بده)، «گیتن» (گرفتن)، «هاگیر» (بگیر)^۲ و در لاهیجان می‌گویند: «هدی»، «هیتن»، «هگیر» و در رشت می‌گویند: «فَدَن»، «فَگیتن» و «فَگیر». مکتوباتی هم به زبان طبری موجود است که شباهت و پیوند ناگسستنی با زبان گیلکی دارد و سابقهٔ زبان‌های رایج در جنوب دریای کاسپین را به قرون پیشتر می‌برد. از قضا یکی از کسانی که اشعار طبری او به ما رسیده سلطان قابوس زیاری است که اصالتاً گیلانی بود.

در اینجا سر آن ندارم که به مسائل زبانی و نظریه‌های زبان‌شناسی در خصوص زبان گیلکی پردازم و فقط یادآور می‌شوم که از قدیمی‌ترین آثار مکتوب به زبان‌های جنوب دریای کاسپی که خبری از آن به ما رسیده، کتاب مرزبان‌نامه است که در قرن سوم توسط شاهزاده مرزبان بن رستم بن شروین (م. ۲۸۲ق) به زبان طبری نوشته شده و امروزه تنها دو بازنوشت فارسی آن «روضه‌العقول» از محمد بن غازی ملطیوی (۵۹۸ق) و «مرزبان‌نامه» از سعدالدین وراوینی (۶۰۷-۶۲۲ق) در دست است.^۳ اشعاری به گویش طبری در قرن پنجم در کتاب ارزشمند قابوس‌نامه و در قرن هفتم در کتاب تاریخ طبرستان ثبت شده است.^۴

اما قدیمی‌ترین متن مستقل گیلکی که به دست ما رسیده، اشعار پیر شرفشاه دولانی (م. ۷۷۵ق)، عارف و شاعر قرن هشتم است.^۵ این اشعار از پیشینه‌ای غنی نشأت گرفته و به همّت و همیّت فرزندان و ارادتمندان متنفّذ این عارف بزرگ باقی مانده است. زبان، کلام، معانی و بیان در این اشعار آنقدر قوی، استوار، بلند و منسجم است که نمی‌توان پذیرفت این ادبیات یک شبه‌شکل گرفته باشد؛ درست به همان اندازه که نمی‌توان پذیرفت شعر فارسی در قرن سوم به‌طور ناگهانی تولّد یافته باشد. دومین مکتوب گیلکی که در ضمن ترجمه و تفسیر قرآن کریم به شیوهٔ شیعهٔ زیدی ثبت شده، نوشتهٔ مفسّری به نام ابوالفضل بن شهردویر (= شهردبیر) دیلمی است که آن را در اواخر قرن هشتم در

۱. همان، ۱/ ۱۴۱-۱۴۲

۲. همان، ۱/ ۱۴۵

۳. برای آگاهی بیشتر نک: وراوینی، مرزبان‌نامه، مقدمه، پانزده- بیست و هشت

۴. نک: دیلمی، تفسیر کتاب الله، مقدمه

۵. نک: اسماعیل‌زاده، «تأملی در زندگی و دیوان اشعار پیر شرفشاه دولانی»، ۱- ۳۰

مرکال دیلمان نوشته است. نسخه برگردان این کتاب را انتشارات مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۸۸ با عنوان «تفسیر کتاب الله» در شمارگان محدود منتشر کرده است.

گیلانیان نزدیک به سه قرن در برابر اسلام و زبان‌های بیگانه مقاومت کردند. اما با رواج اسلام در این منطقه و افزایش ارتباط سیاسی و اجتماعی با مناطق دیگر، ابتدا زبان عربی و سپس زبان فارسی راه خود را به سرزمین‌های شمالی ایران باز کرد و مردمان این نواحی به دلیل تغییر مذهب و ساختار سیاسی و تحول نظام آموزشی، خواه و ناخواه به فراگیری این دو زبان پرداختند. با رواج دیر هنگام زبان فارسی در گیلان، شعر فارسی نیز در این ایالت شمالی بالید و در طول چندین قرن شعرای بسیاری با ذوق سرشار و قریحه‌ عالی خود بر غنای گنجینه سخن پارسی افزودند.

در بخش نخست کتاب حاضر، به اختصار گزارشی از اوضاع تاریخی و سیاسی جنوب دریای خزر به‌ویژه گیلان ارائه داده شده و در بخش دوم باز هم به اختصار، نگاهی به وضعیت شعر فارسی در گیلان پس از اسلام افکنده شده و در بخش سوم هم شرح احوال و آثار و دست‌نوشته‌های موجود از ۲۵۶ تن از پارسی‌سرایان گیلانی آورده شده است.

مشکلات کار

از مشکلات نگارنده در تهیه این کتاب، اشتباه‌های راه‌یافته به تذکره‌ها و کتاب‌ها بود و از آنجا که نگارنده نمی‌خواست با سهل‌انگاری از کنار آنها بگذرد و با نقل یا حذف خیال خود را آسوده سازد، لاجرم تا حد توان و بضاعت در اصلاح این موارد که تعداد آنها هم کم نبود، کوشید.

۱. **انتساب به قادریه:** یکی از اشتباه‌هایی که در برخی تذکره‌ها راه یافته، وارد کردن نام و شرح حال شعری است که هیچ نسبتی با گیلان ندارند و فقط پسوند گیلانی که نشانه انتساب آنها به طریقه یا خاندان قادری گیلانی است، آنها را در شمار شاعران گیلان قرار داده است. از جمله شیخ غلام احقر جیلانی^۱ (م. ۱۲۳۴ق) فرزند مولوی قدرت‌الله که متوطن قصبه گوندوار واقع در پورنیه بنگاله بود و نیز مولوی غلام طه رفعت جیلانی^۲ فرزند مولوی احمد گیلانی بود و در هند به دنیا آمد و در همانجا نشو و نما یافت. همچنین سالک اورنگ‌آبادی (م. ۱۱۷۶ق) که از نبایر دور شیخ عبدالقادر گیلانی است و نخستین بار جلد او سیدمحمداسحق از بغداد به هند رفت و در دکن ساکن شد و خود سالک در ظاهرقلعه جنیر متولد شد و بعداً در اورنگ‌آباد رحل اقامت افکند.^۳

۱. خوشدل، نامه باران، ۱۵۵

۲. همان، ۲۵۷

۳. نک: افتخار، بی‌ظنیر، ۷۱-۷۲؛ حاکم، مردم دیده، ۱۶۵-۱۶۶؛ بهگوان‌داس، سفینه هندی، ۱۰۸-۱۰۹